

MARCELA PETROVÁ KAFKOVÁ

Šedivější hodnoty?

Aktivita jako dominantní způsob stárnutí

EDIS
Ediční řada disertačních prací
Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity

Svazek 10

muni
PRESS

ŠEDIVĚJÍCÍ HODNOTY?

Aktivita jako dominantní způsob stárnutí

MARCELA PETROVÁ KAFKOVÁ

Masarykova univerzita
Fakulta sociálních studií
Brno 2013

Publikace byla vydána s finanční podporou Fakulty sociálních studií MU jako součást edice EDIS. Cílem edice je podpora publikačních aktivit badatelů, kteří získali titul Ph.D.

Vědecká redakce MU / Scientific Board of Masaryk University

prof. PhDr. Ladislav Rabušic, CSc.
Mgr. Iva Zlatušková
prof. RNDr. Zuzana Došlá, DSc.
Ing. Radmila Droběnová, Ph.D.
Mgr. Michaela Hanousková
doc. PhDr. Jana Chamonikolasová, Ph.D.
doc. JUDr. Josef Kotásek, Ph.D.
Mgr. et Mgr. Oldřich Krpec, Ph.D.
prof. PhDr. Petr Macek, CSc.
PhDr. Alena Mizerová
doc. Ing. Petr Pirožek, Ph.D.
doc. RNDr. Lubomír Popelínský, Ph.D.
Mgr. David Povolný
Mgr. Kateřina Sedláčková, Ph.D.
prof. MUDr. Anna Vašků, CSc.
prof. PhDr. Marie Vítková, CSc.
doc. Mgr. Martin Zvonař, Ph.D.

Recenzenti:

PhDr. Věra Kuchařová, CSc.
prof. PhDr. Ivo Možný, CSc.

© 2013 Marcela Petrová Kafková

ISBN 978-80-210-7660-0 (online : pdf)
ISBN 978-80-210-6310-5 (brožovaná vazba)

DOI: 10.5817/CZ.MUNI.M210-6310-2013

OBSAH

PODĚKOVÁNÍ	7
1. ÚVOD	9
2. STÁRNUTÍ VE SPOLEČNOSTI I V TEORIÍCH	14
2.1. Stárnutí české společnosti	14
2.2. Vynoření nového pozitivního obrazu stárnutí	17
2.3. Teoretická východiska moderních konceptů stárnutí	18
2.4. Postmoderní podoby stárnutí	21
2.5. Aktivní stárnutí	28
2.6. Čtvrtý věk nebo skutečné stáří	32
2.7. Biologické limity aktivity	34
2.8. Shrnutí	39
3. METODOLOGIE	41
3.1. Data	43
4. PARTICIPACE V RODINĚ A MEZIGENERAČNÍ SOLIDARITA	46
4.1. Proměna rodiny	48
4.2. Odpovědnost dětí vůči rodičům a rodičů vůči dětem	53
4.3. Vztah mezi úctou k rodičům a dalšími rodinnými hodnotami	65
4.4. Srovnání České republiky s dalšími evropskými zeměmi	67
4.5. Závěr	74

5. ZAMĚSTNANOST A PARTICIPACE NA TRHU PRÁCE	77
5.1. Ekonomická aktivita stárnoucích	78
5.2. Zaměstnanost starších v názorech veřejnosti	83
5.3. Étos práce	86
5.4. Hodnota práce	89
5.5. Významné aspekty práce	97
5.6. Závěr	102
6. ZÁJEM O POLITICKÉ DĚNÍ A VEŘEJNÁ PARTICIPACE . . .	104
6.1. Zájem o politické dění	109
6.2. Volební účast	115
6.3. Levo-pravá politická orientace a volební preference	119
6.4. Závěr	129
7. DOBROVOLNICTVÍ JAKO PŘÍKLAD OBCĀNSKÉ PARTICIPACE SENIORŮ	131
7.1. Význam dobrovolnictví	131
7.2. Čeští dobrovolníci v evropském kontextu	134
7.3. Nástin situace v ČR	138
7.4. Kdo jsou čeští dobrovolníci?	141
7.5. Faktory ovlivňující šanci na dobrovolnickou práci	144
7.6. Důvěra jako prediktor participace v dobrovolnictví	150
7.7. Závěr	152
8. ZÁVĚREČNÉ SHRNU TÍ A DISKUSE	154
9. LITERATURA	162
Summary	174
Seznam grafů a tabulek	176
Jmenný rejstřík	179

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala všem, kteří mi pomohli při psaní tohoto textu. Zejména bych chtěla poděkovat svému školiteli prof. Ladislavu Rabušicovi za podporu během celého studia.

Za komentáře a čas věnovaný raným verzím textu srdečně děkuji kolegyním Lucii Vidovičové a Lucii Galčanové, stejně tak jim děkuji za inspirativní spolupráci. Děkuji všem anonymním recenzentkám a recenzentům dříve publikovaných částí a publiku na konferencích za kritické poznámky a zajímavé podněty.

Mé velké díky patří mým blízkým, především Honzovi, za velkou podporu a trpělivost.

„Prospiciendum ergo in senectam nunc /ab/ adolescentia est.“
(*Již od mládí je třeba mít před očima stáří.*)
Lucilius (Sat.806)

1. ÚVOD

Stáří se stalo se téměř univerzálně dosahovanou etapou životní biografie, a navíc etapou stále se prodlužující. Délka lidského života se výrazně prodloužila a zlepšil se i zdravotní stav obyvatel. Zatímco v celé historii lidstva byla úmrtnost vysoká v průběhu celého života, v posledních desetiletích se koncentrovala až do nejvyššího věku a smrt před dosažením vysokého stáří se zdá být předčasnou. Delší život by však měl být provázen zachováním jeho uspokojivé kvality. Způsobem, jak kvalitu života zajistit, se zdá být aktivita a participace na životě společnosti, a to ve všech životních etapách. V lidské společnosti samozřejmě vždy existovali staří lidé, nikdy však jejich počet nebyl tak velký jako v současnosti. Stárnutí se stalo atributem, s nímž se nějakým způsobem musí vypořádávat stále větší množství jedinců bez ohledu na skutečnost, zda jej přijmou či nepřijmou, ignorují či odmítnou (Gilleard a Higgs 2000). Podoba této adaptace představuje značnou výzvu nejen pro jedince, ale i pro společnost, která se proměňuje už samotným nárůstem počtu stárnoucích.

Současná podoba stárnutí je formována několika jevy, které jsou spolu úzce propojeny. Jedním z nich jsou probíhající demografické změny, tedy mnohokrát zmiňované populační stárnutí. Druhým je změna ekonomického kontextu, postupné prosazování neoliberalismu a omezování státu sociálního blahobytu. Třetím významným prvkem je změna na úrovni hodnotové, tedy nástup postmodernity a s tím související důraz na individualismus, nárůst heterogenity a fragmentarizace. Důraz na heterogenitu má v souvislosti se stárnutím mimořádný význam, seniorská populace je totiž výrazně heterogenní, více než mladší populace, a rozdílnost v rámci skupiny stárnoucích stále vzrůstá. Tyto tři jevy jsou navzájem pevně provázány a utvářejí pozměněnou podobu stárnutí, tedy dlouhé etapy stáří ve stárnoucím světě, kde je více než kdy dříve voláno po individuální odpovědnosti. Součástí této individuální odpovědnosti je právě tlak na individuální

podobu stárnutí. Probíhající proměny ve společnosti tedy znamenají tlak na jedince, aby stárnul „správným způsobem“, což znamená stárnul aktivně.

Stáří jako téměř univerzálně dosažitelná etapa bez ohledu na strukturální faktory, jakými jsou třída, gender či etnicita, se přitom objevilo až díky ustavení sociálního státu ve druhé polovině dvacátého století. Jeho vznikem se legitimovalo ukončení ekonomické aktivity navzdory uspokojivé psychické i fyzické kondici. Penze, která byla dříve dostupná jen úzké skupině bohatých, se stala dostupnou univerzálně. Označení tohoto období jako životní etapa bez rolí (Burgess 1950) nebylo úplně přesné, vysněnou rolí se totiž postupně stalo užívání si, tj. „zasloužený odpočinek“ trávený příjemnými činnostmi. Stala se z něj vytoužená etapa života (Rabušic 2004). Přestalo být nezbytností pracovat až do doby, kdy to fyzický či duševní stav jedince přestal umožňovat. Rozvinutí této etapy by přitom nebylo možné bez výrazného prodloužení naděje dožití. Současní senioři odcházejí do penze převážně v dobré fyzické i psychické kondici a vzhledem k naději dožití je čeká přibližně dalších dvacet let života. Došlo tak k rozpojení stárnutí a smrti. Dosavadní spojení stárnutí s pasivitou a nesoběstačností se stalo neudržitelné. Od konce 20. století začal být důraz kladen na pozitivní obraz stáří a participace se stala důležitým tématem, které prostoupilo i do představ lidí o způsobu trávení poproduktivního období života. Tato aktivita je podporována státními politikami, protože z hlediska státu je ekonomicky výhodná. Zdá se, že si získává podporu i v opačném směru. Imperativ aktivity tak prostoupil všechny úrovně veřejné debaty, a ať už jej jedinci přijímají či ne, ovlivňuje podstatným způsobem jejich životy.

Koncept aktivního stárnutí je nejvýznamnější politickou reakcí na populační stárnutí a dominuje i akademickému diskurzu. Slibuje nabídnout na jedné straně jedinci způsob, jak zvládat vlastní stárnutí, na druhé straně také společnosti vypořádat se s vzrůstajícím podílem stárnoucích v populaci. Jde o všeobecnou strategii zachování fyzického a mentálního zdraví v procesu stárnutí. Není to však strategie snadná, vyžaduje celoživotní sebedisciplinaci. Přes její všeobecné přijímání existuje množství definic konceptu aktivního stárnutí. Např. při sledování médií není příliš jasné, co koncept aktivního stárnutí znamená pro jedince i společnost, kromě obligátního ekonomického minimalismu – potřeby pracovat déle. Také vyjádření Evropské ko-

mise (EK 2012) k vyhlášení roku 2012 rokem aktivního stárnutí klade na první místo podporu pracovních příležitostí pro starší a až potom je zmiňována podpora jejich aktivní role ve společnosti a podpora zdravého stárnutí. V tomto textu však budeme vycházet z původní definice Světové zdravotnické organizace (WHO 2002), která aktivní stárnutí chápe jako celoživotní projekt umožňující participaci ve všech sférách společnosti. Neomezuje se tedy na podporu ekonomické aktivity starších, ale za stejně důležité považuje zapojení seniorů v rodině, komunitě i občanské sféře.

Aktivita byla tímto konceptem spojena se zachováním životní spokojenosti a kvality života. Stala se normou a způsobem „správného“ prožívání stárnutí (Hasmanová Marhánková 2011), postmoderní podobou stárnutí. Podobou, která je i přes tyto imperativy stále více individuální, spíše než kolektivní zkušeností (Phillipson 1998). Skrývá v sobě totiž několik protikladů. Na jedné straně nabízí představu „správného“ stárnutí, na straně druhé však tato představa není přesným návodem, ale svou celoživotní povahou přináší nárůst odpovědnosti jedince za vlastní život. Současné zpomalení ekonomik evropských zemí a určité vyčerpání sociálních systémů rozšířilo prostor pro rozhodování i v otázce finančního zabezpečení v penzi. Lidé jsou vyzýváni k vytváření vlastních penzijních plánů v oblasti finančního zajištění i časování a způsobu opuštění trhu práce. Odpovědnost za kvalitu života ve stáří je stále více přesouvána ze státu na jedince. Představa „užívání si“ v penzi se tím pro část populace znovu stala nejistou. Stáří je zároveň velkým zdrojem rizika i potenciálním zdrojem osvobození. Neboli, jak upozorňuje (Phillipson 1998), rizikovost tohoto období nezmizela, zmizely pouze pevně stanovené hranice a role.

V tomto textu se budeme věnovat participaci v závislosti na věku. Tedy otázce, zda se participace na různých typech aktivity liší v různých věkových kategoriích. Cílem je ukázat, do jaké míry jsou senioři v různých oblastech aktivity zapojeni a zda či jak se jejich aktivita liší od mladších jedinců. Pokusíme se objasnit, zda je tato odlišnost způsobena stárnutím. Na základě těchto zjištění budeme schopni evaluovat možnosti a meze pojmu aktivní stárnutí pro současnou českou společnost, ale také naznačit význam pojmu pro seniory budoucí, např. seniory roku 2060, kterými budou lidé narození před rokem 2000. Vzhledem ke skutečnosti, že o souvislostech postojů a stárnutí

v českém kontextu nemáme příliš informací, má tato práce převážně deskriptivní charakter.

Koncepty aktivního stárnutí zdůrazňují potřebu podpory zachování aktivity ve vyšším věku. Implicitně tedy vycházejí z představy, že participace s věkem klesá a tento stav je třeba změnit, zvrátit. Budeme se proto postupně věnovat participaci seniorů v několika klíčových oblastech. A to participaci na dvou úrovních, jednak v rovině hodnotové a za druhé v rovině skutečného chování. „Hodnoty totiž naznačují preference výsledků, o které lidé ve svém životě usilují, i preference pro určitý typ chování“ (Ball-Rokeach, Loges 1992 in Rabušic 2001:10). Nabyté hodnotové preference jsou přitom relativně stabilní a rezistentní vůči změně, což nám poskytuje možnost dlouhodobého srovnání i možnost určitého usuzování na chování budoucí.

Pro analýzu vlivu věku se nám proto sledování participace na úrovni hodnot jeví jako vhodné.

Nejdříve se zaměříme na současné teorie stárnutí a samotný koncept aktivního stárnutí, kterým je v jeho široké podobě rámována celá práce. Koncept aktivního stárnutí je nemyslitelný mimo debatu o demografickém stárnutí, seznámení s demografickou strukturou české populace je proto důležitou součástí první kapitoly. Klíčovou otázkou knihy je, zda se liší participace v různých sférách společnosti s věkem a čím tuto odlišnost můžeme vysvětlit. Tedy přesněji, zda senioři participují v menší míře než mladší jedinci.

Nejdříve se zaměříme na participaci v rodině, která je z hlediska životní biografie jedince mimořádně důležitá, ale v tématice aktivního stárnutí často opomíjená. Struktura rodiny se v důsledku populačního stárnutí mění stejně jako struktura celé společnosti. Uvažování o participaci v rodině má v rámci konceptu aktivního stárnutí tendenci zúžit se na povinnost rodiny pečovat o nesoběstačného seniora, to však zakrývá elementární význam rodinné solidarity v průběhu celého života. Zaměříme se proto na představy o mezigenerační solidaritě plynoucí v obou směrech.

V další kapitole se budeme věnovat otázce participace starších jedinců na trhu práce. Na podporu zaměstnanosti starších bylo v celé Evropě vytvořeno množství programů a jejich zapojení na pracovním trhu postupně stoupá. My se však zaměříme na to, jakou roli hraje práce v jejich životech, jaký má pro ně význam a zda lze nalézt odlišné pracovní motivace v různém věku.

Důležitou součástí nejen konceptu aktivního stárnutí, ale vůbec plnoprávného členství ve společnosti je i občanská a politická participace, a to jak na lokální, tak na celostátní úrovni. Čtvrtá kapitola proto řeší problematiku politické participace seniorů, a to na úrovni zájmu o politické dění a účasti v parlamentních volbách. Pátá se zaměřuje na jednu z forem participace občanské, a to na dobrovolnictví, pro které se senioři zdají být výhodným zdrojem neplacené pracovní síly.

V závěrečné diskuzi pak nastolíme otázku mezi konceptu aktivního stárnutí. Světová zdravotnická organizace tento koncept chápe jako maximálně inkluzivní, ve svém principu však je značně exkludující. Svou celoživotní povahou přináší celoživotní disciplinaci a obsahuje tak riziko exkluze těch, kteří koncept nejsou z nejrůznějších příčin schopni naplnit. Problematická je, jak ukážeme, například už jeho aplikace na čtvrtý věk, tedy vysoké stáří.

2. STÁRNUTÍ VE SPOLEČNOSTI I V TEORIÍCH

2.1. Stárnutí české společnosti

Příčiny i důsledky populačního stárnutí jsou důkladně popsány nejen v zahraniční literatuře, ale i v českém prostředí. Blíže k problematice populačního stárnutí např. Rabušic (1995, 2002). Hlavní příčinu můžeme spatřovat v druhé demografické tranzici, tedy snížení porodnosti dané hodnotovou proměnou společnosti za současného prodloužení života. Je důsledkem nejen medicínského pokroku, ale i racionalizace lidského života. Připomeňme si jen stručně současnou demografickou situaci a pravděpodobný scénář budoucího vývoje. Přestože budeme popisovat vývoj až do roku 2060 (ČSÚ 2009b), jsme si vědomi limitů těchto projekcí, pramenících zejména z faktu, že v sobě nemohou zahrnovat dopad nečekaných událostí.¹ Vzhledem ke klíčovému významu této demografické proměny pro naše téma se však na předpokládanou podobu průběhu populačního stárnutí krátce podíváme.

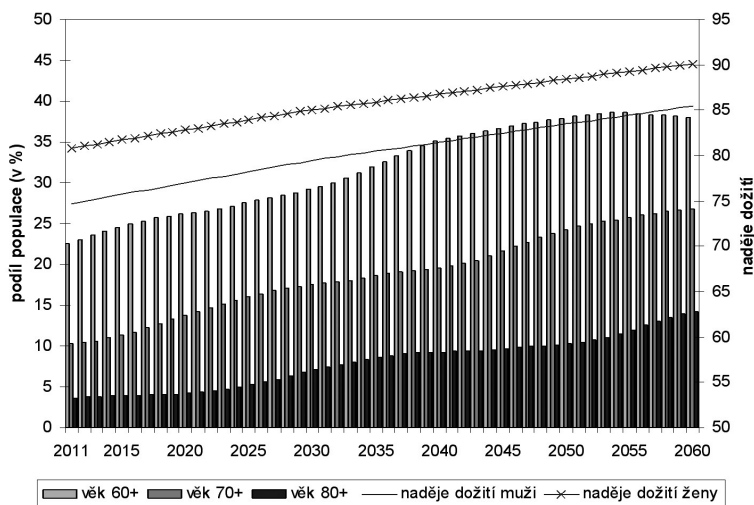
Prognóza populačního vývoje Českého statistického úřadu (ČSÚ 2009b) předpokládá výrazný nárůst podílu seniorů v České republice. V současnosti je v populaci České republiky více než 2 380 000 osob starších 60 let, což znamená asi 23 %. Předpokládá se, že jejich počet překročí 4 000 000 (37 %) po roce 2045. Nestárne však jen populace celkově, ale stárnou i samotní senioři. A jak je patrné z grafu 1, progresivně bude narůstat zejména podíl nejstarších generací. Lidé starší 80 let v současnosti představují jen necelá 4 % české populace, projekce však předpovídá jejich nárůst na 14 % do roku 2060. Stárnutí české populace začalo oproti západoevropským zemím s mírným zpožděním, o to kontrastněji však projekce do budoucna působí. Zatímco ještě donedávna jsme se řadili mezi populačně mladší země, po roce 2030 se pravděpodobně vyhoupneme mezi světově nejstarší populace.

Podobný vývoj můžeme předpokládat i v ostatních evropských zemích. Populační stárnutí se však netýká jen rozvinutých zemí, ale celého světa. Světová zdravotnická organizace (WHO 2002) upozorňuje na celosvětový nárůst počtu seniorů a zejména nejstarších skupin

¹ Blíže k problematice populačních projekcí např. Rabušic (1997).

Graf 1: Populační projekce obyvatelstva ČR, střední varianta

Zdroj: ČSÚ 2009b.

seniorů. Nárůst počtu seniorů je totiž provázen stoupající nadějí dožití. Ta je v České republice 81 let pro ženy a 75 let pro muže. Prognóza Českého statistického úřadu předpokládá její postupný nárůst, takže v roce 2060 by naděje dožití žen mohla být 90 let a 86 let u mužů. Věková pyramida, ke které téměř všechny země směřují, se poněkud pesimisticky připodobňuje k rakvi. Rozdílná naděje dožití žen a mužů připomíná výraznou feminizaci stárnutí, ženy tak mezi seniorskou populací výrazně převažují. V populaci starší 60 let je žen 58 %, mezi staršími 80 let už 68 % (ČSÚ 2011a).

Česká republika tedy podobně jako ostatní země demograficky stárne, představy občanů o průběhu populačního stárnutí jsou však zkrácené. Populace má, zřejmě vlivem mediálního zdůrazňování probíhajících demografických procesů, tendenci podíl seniorů v populaci nadhodnocovat. V roce 2001 výzkum PPAI² ukázal, že 82 %

² PPA II – Population Policy Acceptance Study II, druhá vlna mezinárodního výzkumu zvyků, postojů a názorů souvisejících s demografickou tematikou, která proběhla v roce 2001. Cílem je průzkum hodnot a postojů ovlivňujících rozhodnutí o rodičovství, názory na manželství a partnerství, životní touhy a pracovní život. Výzkum proběhl v 16 evropských zemích v populaci 18–75letých. ČR n = 1094.

české populace nadhodnocuje podíl seniorů o více než 10%. Očekávaný demografický vývoj pak podle stejného výzkumu považuje 72% populace za špatný a 55% si přeje, aby se počet obyvatel České republiky v budoucnu zvyšoval. Průvodní jev populačního stárnutí, tedy snižování počtu narozených dětí, hodnotí jako špatné dokonce 85% české populace (Vidovičová 2008). Populační stárnutí je tedy v očích české veřejnosti negativním jevem. Je dobré si uvědomit, že blahobyt a prosperita státu byly po několik století spojovány s množstvím jeho občanů – s množstvím pracovní síly – a zejména jejich vzrůstajícím počtem. Vidina poklesu počtu obyvatelstva a zvýšení počtu seniorů stereotypně vnímaných jako pomoc potřebujících je tak chápána jako hrozba. Můžeme dokonce mluvit o demografické panice (Mullan 2001; Walker 1990; Vidovičová 2008), tedy veřejně artikulované obavě z budoucího vývoje společnosti vzhledem k proměně její demografické struktury.

Demografická panika spojuje stárnutí s ohrožením prosperity společnosti a empirické údaje naznačují, že česká společnost má tendenci této panice podléhat (Vidovičová 2008). Walker (1990) upozorňuje, že zdroj této paniky vychází i z politické ideologie, kdy nadhodnocování makroekonomických důsledků populačního stárnutí slouží k legitimizaci současného omezování role státu při zajišťování potřeb občanů (*anti-welfare state policy*). Důkazem jsou pro něj dokumenty mezinárodních institucí varující před ekonomickou zátěží, kterou má budoucí platba důchodů a zdravotní péče znamenat. Vidovičová (2008) v této souvislosti ukazuje, že populační stárnutí se vlastně stalo obětí beránkem racionalizace státních výdajů. Před veřejností je tato racionalizace legitimizována představou stáří jako velmi nákladné socio-ekonomické položky neúměrně zatěžující státní rozpočet. Úsporná opatření státu jsou tak zaštiťována demografickými prognózami. Ukázkovým příkladem je kniha Světové banky nazvaná Odvracení krize stáří (*Averting the Old Age Crisis*) (World Bank 1994). Šířitelé demografické paniky mluví o „příliš velkém počtu starších“ a o hrozbě mezigeneračního konfliktu, který zvyšující se nároky stárnoucích mají přinést. Pro mezigenerační solidaritu však nepředstavuje hrozbu až tak samotný jev populačního stárnutí, na kterém se většina z nás aktivně podílí, ale jeho negativní vnímání. Ve své podstatě hodnotově neutrálnímu procesu byl dán negativní význam. Ten zakrývá skutečnost, že česká společnost se přehoupla